
UDK 904:726.5](497.6-3 Hercegovina)

Pregledni članak

Primljen 10. IX. 2013.

ANA NOKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

anokovic@sve-mo.ba

RANOKRŠĆANSKI SAKRALNI OBJEKTI NA PROSTORU HERCEGOVINE

Sažetak

Ovaj članak donosi pregled arheoloških lokaliteta s ranokršćanskim sakralnim objektima na prostoru Hercegovine, koji su ujedno jedini svjedok postojanja kršćanstva do 7. st. Autorica se najprije osvrće na pravce širenja kršćanstva u rimskoj provinciji Dalmaciji, odnosno na koji način i kad je došlo do kristijanizacije zaleđa važnih kolonija na istočnojadranskoj obali, kao što su Salona, Narona i Epidaur. Budući da su materijalni dokazi jedini izvor postojanja kršćanstva, glavna tema rada jesu arheološka istraživanja ranokršćanskih lokaliteta koja su se uglavnom odvijala u drugoj polovini 20. st., kao i interpretacija istih u relevantnoj literaturi.

Ključne riječi: rano kršćanstvo, Hercegovina, oratorij, bazilike, arheološka istraživanja, lokaliteti

Uvod

Prva stoljeća kršćanske ere na vjerskom polju donose jednu novu religiju koja se relativno lako ukorijenila i zbog svog naučavanja brzo je stjecala velik broj sljedbenika. Naime, radi se o pojavi i širenju kršćanstva koje je ugrozilo dotadašnje poganske politeističke religije i državne kultove, prije svega kult umrlog, a kasnije i živućeg cara. Važni centri na tlu južnoga Jadrana koji se mogu smatrati i ishodištima daljnijega

širenja kršćanstva prema unutrašnjosti jesu Salona, Naronna i Epidaur, koji se drže i prvim biskupskim središtima osnovanim još u 4. st. Za nas je posebno zanimljiv prostor u zaleđu spomenutih centara koji je u kasnoantičko vrijeme bio pod jurisdikcijom biskupija Sarsenterske, Naronnske i Epidaurske. Današnja Hercegovina, koja je bila pod upravom spomenutih biskupija, arheološki je bogat prostor, ali slabo istražen. O postojanju kršćanstva na tome prostoru svjedoči određeni broj ranokršćanskih sakralnih objekata koji se datiraju od sredine 4. do 6. st., dok pisanih izvora gotovo da i nema. Treba napomenuti da na prostoru Bosne i Hercegovine nije pronađen niti jedan sigurni epigrafski spomenik koji bi svjedočio o postojanju ove religije, iako je Crkva u razdoblju kasne antike djelovala u svim vidovima svoje djelatnosti.

Veliki doprinos u istraživanju ranokršćanskih lokaliteta dali su Ćiro Truhelka (1865.-1942.), Carl Patsch (1865.-1945.), Dimitrije Sergejevski (1886.-1965.), Đuro Basler (1917.-1990.), Irma Čremošnik (1916.-1990.), Veljko Paškvalin (1926.-2008.), Tomislav Anđelić i mnogi drugi.

1. Prva stoljeća kršćanstva na prostoru Hercegovine

Razvoj i širenje kršćanstva u prvim stoljećima nove ere na prostoru Hercegovine ne može se promatrati kao zasebna cjelina, nego se treba sagledati u sklopu sveukupnih događaja koji su zahvatili rimsku provinciju Dalmaciju, a ponajprije njezin obalni dio.

O tome kada je kršćansko učenje prodrlo na prostor provincije Dalmacije nema sigurnih dokaza. No, većina autora slaže se da je počela još u apostolska vremena, točnije u drugoj polovini 1. st. Dokaz toj tvrdnji nalazimo u Novom zavjetu u Poslanici sv. Pavla Rimljanima (Rim 15,19) te u Poslanici istog apostola Timoteju (2 Tim 4,10) gdje navodi da je u Dalmaciju poslao svog učenika Tita. Dokle je Tit dopro, gdje je propovijedao i kakvi su bili njegovi uspjesi, nije poznato. Neki autori iznose tvrdnju da Titovo propovijedanje nije imalo velikoga uspjeha te da je vjerojatno i to malo uspjeha ugušeno za vrijeme Neronova progona, koji je nastao malo poslije nego je Tit otputovao u Dalmaciju.¹

¹ Usp. FRANE BULIĆ – JOSIP BERVALDI, *Kronotaksa salonitanskih biskupa*, Tiskara Hrvatskog

Prema rezultatima arheoloških istraživanja u ovim krajevima prije druge polovine 3. st. organiziranih kršćanskih općina nije bilo, a time nije bilo ni vidljivih tragova kršćanstva. Međutim, to ne znači da kršćana nije bilo u prva dva stoljeća jer se oni vanjskim izgledom nisu ni po čemu razlikovali od ostalih.

Propovijedanje nove vjere širilo se s trgovcima, vojnicima, carinicima i propovjednicima duž cesta i na ključnim prometnim točkama, a u gradovima su nastajale prve kršćanske općine. Više je putova kojima je kršćanstvo stizalo u provinciju Dalmaciju i općenito u Ilirik. Osim morskim putem i preko jadranskih luka, kršćanstvo se širilo najviše iz Akvileje prema unutrašnjosti, putem kojim su se najviše kretali vojnici i trgovci iz Italije, te uz Dunav iz crnomorskih grčkih gradova u Sirmij, središte kršćanstva za pokrajinu Panoniju, pa odatle južnije prema Dalmaciji.²

Ilirik je kršćanstvo primao iz važnih kršćanskih centara kao što su Filipi i Solun u kojima je sv. Pavao osnovao prve kršćanske općine na europskom tlu.³ Najdublji korijen kršćanstvo je primilo u glavnim gradovima provincija. Tako je Salona kao glavni grad i značajna pomorska luka bila ishodište za daljnje širenje kršćanstva prema unutrašnjosti i ostalim centrima provincije Dalmacije. Stoga je salonitansko kršćanstvo teško stradalo od namjesnika provincije koji je jedini imao pravo kažnjavati smrtnom kaznom, a zakonsku podlogu imao je u carskim ediktima.⁴ Naronska luka i magistralni put Akvileja – Salona – Narona

Katoličkog Tiskovnog društva, Zagreb, 1912./1913., str. 21.-22.; MIROSLAV VANINO, „Prve pojave kršćanstva u Bosni“, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, I., Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, ³1998., str. 139.; BRANIMIR GABRIČEVIĆ, „Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 327.; MIHOVIL ABRAMIĆ, „O povijesti kršćanstva u Saloni“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 321.-322.

2 Usp. VELJKO PAŠKVALIN, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003., str. 42.

3 Usp. AUGUST FRANZEN, *Pregled povijesti Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, ²1996., str. 20.; M. VANINO, „Prve pojave kršćanstva u Bosni“, str. 138.

4 Usp. NENAD CAMBI, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., str. 208.

– Epidamnos – Konstantinopol i njegovi brojni odvojci bili su značajni za proces kristijanizacije naronskoga zaleđa.⁵

Teži i sporiji prodor bio je u ruralna područja, dijelom zbog starih i od prapovijesti ukorijenjenih vjerovanja. To je razlog što je nepokršteno stanovništvo dobilo naziv pagani (pagus – selo).⁶ Proces kristijanizacije nije se odvijao ravnomjerno, ali je vrlo brzo zahvatio jadransku obalu.

Milanskim ediktom 313. god. kršćanstvu je dana potpuna ravnopravnost s ostalim religijama i Konstantin je stao potpomagati kršćanstvo.⁷ Time se kršćanstvo počelo i otvoreno propovijedati po čitavu Carstvu.

Legaliziranjem kršćanstva ukazala se potreba za izgradnjom raznih kulturnih građevina. Neke su postojeće javne zgrade pa čak i poganski hramovi pretvoreni u crkve. Nakon Milanskoga edikta pravo javnosti dobiva i kult mučenika pa se kršćani posvećuju proširivanju i uređivanju grobalja oko mučeničkih grobova. Primjeri takve brige primjećuju se u najranijim fazama razvitka salonitanskih cemeterijalnih kompleksa na Kapljuču, Manastirinama i Marusincu.⁸

Četvrto stoljeće u crkvenoj povijesti obilježeno je teološkim sporovima: trinitarnim, kristološkim i soteriološkim. Pozornica tih vjersko-ideoloških borbi bio je i Ilirik, u prvom redu njegovo podunavsko područje. Najveća opasnost za kršćanstvo, odnosno nicejsko pravovjerje, bio je arijanizam, krivovjerje aleksandrijskoga svećenika Arija koji je zanije kao srž kršćanstva.⁹ Nakon osude na nicejskom saboru Arije je prognan u Ilirik i zahvaljujući toj okolnosti u Iliriku je bilo gorljivih pristaša arijanizma, a pozornica obračuna pravovjerja s arijanizmom bio je u prvom redu Sirmij. Konačni poraz arijanizam kao doktrina doživio je na dva velika crkvena sabora u Carigradu i Akvileji. Ni na ekumenskom saboru

5 Usp. ANTE ŠKEGRO, „Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Ivica Lučić (ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 101.

6 Usp. B. GABRIČEVIĆ, „Kršćanstvo...“, str. 331.

7 Franzen navodi da je *Milanski program tolerancije* izdan u obliku reskripta, a ne edikta. Usp. A. FRANZEN, *Pregled povijesti Crkve*, str. 54.

8 Usp. N. CAMBI, *n. dj.*, str. 221.-222.

9 Arije iz Aleksandrije zastupao je strogi subordinacionizam, tako je došao do nijekanja Kristove božanske naravi. Usp. BOŽO GOLUŽA, *Povijest Crkve*, Teološki institut Mostar, Mostar, 1998., str. 102.

u Niceji niti na akvilejskom saboru nisu sudjelovali crkveni prvaci provincije Dalmacije, tj. salonitanski biskupi, a razlog tome nije poznat.¹⁰ U 4. st. historiografija smješta i osnivanje Epidaurske i Naronske biskupije pod čijom jurisdikcijom je bio prostor današnje Hercegovine do osnivanja Sarsenterske biskupije 533. god.

Iako je glavna karakteristika 5. st. nemirno vrijeme, provale barbarskih naroda i slom Zapadnoga Rimskog Carstva, ipak je to vrijeme učvršćivanja Crkve u provinciji Dalmaciji kako među običnim pukom, tako i među višim društvenim slojevima. Ovo bi bilo povijesno vrijeme u kojem bi trebalo očekivati osnivanje prve biskupije na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Naime, radi se o biskupiji koja ima sjedište u municipiju Bistua Vetusu, dok je povijesni izvori spominju tek u prvoj polovini 6. st.¹¹

Tijekom 5. st. kršćanstvo prodire i u seosko područje, najprije ono najbliže gradu, ili uz glavne cestovne ili plovidbene putove. Tako se počinju graditi i prve crkve, obično manjih dimenzija, jednobrodne i jednostavnog tlorisa, iako ima i suprotnih primjera. Veličina i oprema crkve ovisile su o mogućnostima lokalne zajednice, a one sigurno nisu bile osobite.

Šesto stoljeće u crkvenoj povijesti na našim prostorima obilježavaju dva pokrajinska crkvena sabora održana u Saloni 530. i 533. god. na kojima se uz ostale biskupije spominje i novoosnovana Sarsenterska biskupija. Historiografija još nije dala odgovor gdje se nalazilo sjedište ove biskupije, ali ga ubicira negdje na prostoru današnje Hercegovine.

2. Opće karakteristike sakralnih objekata s prostora Hercegovine

Teren Hercegovine arheološki je slabo istražen i broj kršćanskih spomenika relativno je malen. Najstariji otkriveni tragovi kršćanstva

¹⁰ Usp. B. GABRIČEVIĆ, „Kršćanstvo...“, str. 335.-336., 343.

¹¹ Usp. FERDO ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. do godine 1107.*, Naknada Kraljevine Hrvatske, Slavonske i Dalmatinske zemaljske vlade, Zagreb, 1914., str. 155.-164.; V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 115.; SNJEŽANA VASILJ, „Od rimskog osvajanja do bana Kulina“, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Sarajevo, 1993., str. 17.

datiraju još iz vremena prije Milanskog edikta 313. god.¹² Gradnja rano-kršćanskih bazilika može se staviti u vremensko razdoblje od sredine 4. do sredine 6. st., a povijesni podatci govore da su najranije kršćanske bazilike mogle biti podignute u većim naseljima kao što su municipiji i kolonije. Najbolju orijentaciju, u vezi s datiranjem bazilika, mogu nam pružiti presvođeni grobovi koji se najčešće nalaze ispod temelja i podnica bazilika ili u njihovoj neposrednoj blizini.¹³

Na prostoru današnje Hercegovine nisu pronađene višebrodne bazilike, a pronađene bazilike mogu se svrstati u dvije skupine te imaju neke zajedničke karakteristike. Bazilike prve skupine jesu tzv. bazilike naromitanskog tipa. To su jednobrodne bazilike s apsidom i nizom uzgrednih prostorija. Relativno su male, a zidovi često odstupaju od pravoga kuta. Orije tirane su u smjeru istok – zapad.¹⁴ Drugoj skupini pripadaju dvojne crkve, tj. *basilica geminata*. Pretpostavlja se da je jedna služila za svakodnevnu službu, a druga za kult mučenika, odnosno za pokapanje uglednih pripadnika zajednice, no pravi razlog pojave dvojnih bazilika zapravo nije sigurno poznat.¹⁵

S obzirom na to da se one podižu u vremenskom rasponu od dva burna stoljeća, od sredine 4. do sredine 6. st., one su nesumnjivo podložne razvoju stila i ukusa, koji je bio svojstven vremenu kasne antike i seobe naroda. Za objekte podignute tijekom 5. st., ali prije propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, karakteristična je ponešto deformirana antika u svojim kasnim fazama razvoja s korektno izvedenim stupovima te kapitelima i bazama u stilu vremena: oltarne pregrade izvedene su i u ovom vremenu na nekim mjestima kao tranzene, a ukrašene su stiliziranim motivima vegetacije, osobito grozdovima i lozinim lišćem. Oltarne

12 Usp. IRMA ČREMOŠNIK, „Rimsko naselje na Paniku kod Bileće“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIX., Sarajevo, 1974., str. 41.-164.; ĐURO BASLER, „Arheološki spomenici na području Trebinjske biskupije“, u: *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., str. 31.

13 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 268.

14 Usp. Đ. BASLER, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, ²1990., str. 83.

15 Usp. DIMITRIJE SERGEJEVSKI, „Staro-hršćanska bazilika u Klobuku“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., IX., Sarajevo, 1954., str. 202.-203.; ROBERT MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Leykam international, Zagreb, 2012., str. 154.

su menze izvedene od prokonezeškog mramora, s obzirom na to da je Sredozemno more još uvijek u vlasti rimskog svijeta.

Znatno su barbarizirane bazilike podignute u doba prevlasti Istočnih Gota. Naime, provalom barbara, a među njima i Gota, društvene i socijalne prilike se mijenjaju, a s njihovom najezdom mijenja se i stil gradnje: umjesto tranzena u oltarne pregrade u 6. st. ugrađuju se pluteji, a menze se izgrađuju od običnoga kamena. Uvoza s Mramornog mora više nema. Ornamenti gube svoje prirodne uzore pa se postupno dekoracija pretvara u geometrijsku. Klesarska vještina vidno opada, a mozaici i freske gotovo su nepoznata grana primijenjene umjetnosti.¹⁶

3. Oratorij na Paniku

Prisutnost prvih kršćana do Milanskoga edikta ne očituje se u bazilikama već u oratorijima u sklopu većih zgrada stambenoga ili poljoprivrednog karaktera, kao i u objektima druge namjene, npr. termama. Najstariji kršćanski molitveni prostor na području provincije Dalmacije pronađen je na Paniku (*Leusinium*) kod Bileće¹⁷ dok su najpoznatiji primjeri, oni iz Salone koje je Dyggve nazvao oratorij A i B, otkriveni u ruševinama manjih termi.¹⁸

Oratoriji trećega stoljeća jesu dvorane u privatnim zgradama, opremljeni podovima od mozaika i zidovima oslikanim freskama ukrašenim

16 Usp. Đ. BASLER, „Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća“, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 1991., str. 3.

17 Dimitrije Sergejevski prvi je postavio teoriju da je ovo naselje možda Leusinium. Usp. DIMITRIJE SERGEJEVSKI, „Rimska cesta Narona – Leusinium (Prethodno istraživanje)“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XVII., Sarajevo, 1962., str. 112.; I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 41. Novak *Leusino* locira u Trebinje. GRGA NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, I., Marjan Tisak, Split, 2004., str. 80. Lociranje Leusiniuma u Trebinje prihvaća i Puljić te navodi: „Ne može se prihvatiti odmicanje Leusiniuma iz trebinjsko-dživarskog područja do Panika kod Bileće, jer sama Montekasinska kronika navodi Leusinium kao benediktinski posjed već od cara Justinijana, a na ovom području jedino povijesno sigurno utvrđenu benediktinsku opatiju imamo u Dživaru, južno od Trebinja.“ IVICA PULJIĆ, „Stolac – sjedište kasnoantičke biskupije sarsenterensis“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb – Stolac, 1999., str. 109.

18 Usp. EJNAR DYGGVE, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1989., str. 38.-39.; BRANIMIR GABRIČEVIĆ, „Najstariji kršćanski oratorij u Salonu“, u: *Antička Salona*, NENAD CAMBI (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 361.; N. CAMBI, *Antika*, str. 217.

tajnim simbolima po kojima su se kršćani tada međusobno prepoznavali.¹⁹ Budući da je kršćanska arhitektura iz predkonstantinovskoga doba vrlo rijetka u svijetu, ovi nalazi predstavljaju osobito vrijedan spomenik rane kršćanske umjetnosti.

Istraživanja na Paniku vršila su se u nekoliko faza pod vodstvom Irme Čremošnik. Prva manja probna iskopavanja rađena su 1959. i 1960. god. sredstvima Zavičajnog muzeja u Trebinju, a detaljnija istraživanja počela su 1967. god. i rađena su u tri etape do kolovoza 1968. god.²⁰

Oratorij ili *domus ecclesiae* pronađen je u rimskoj vili (*villa rustica*) iz 1.-2. st. koja je bila centar prostrane latifundije. Vila je imala tlocrt u obliku slova U s vrtom u sredini. Ovoj vili pripadale su i ostale građevine, među njima i rustične vile na Dračevoj strani, Potkućnicama i uz Trebišnjicu.²¹ Vila je pripadala zajednici Vasii, podrijetlom Italici, koji su na Trebišnjici imali već u 1. st. velika imanja. U dvorištu vile bio je sagrađen kršćanski oratorij, nakon što je poganski hram do temelja uništen.²²

Oratorij je križnog tlocrta i dograđen je u drugoj polovini 3. st., točnije oko 260. god. U podnom mozaiku u oktogonalnom medaljonu prikazan je Orfej koji je u ranom kršćanstvu simbolizirao Krista Dobroga Pastira.²³ Na freskama je prikazana glava Meduze, simbol zla, i fragmentarna figura s dva uzdignuta prsta desne ruke, koji u kršćanstvu predstavljaju znak blagoslivljanja. S tom gestom prikazani su Krist i Apostoli. Mozaik je nastao negdje početkom posljednje četvrtine 3. st.²⁴ Jedna prostorija

19 Usp. Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 23.; Najstariji oratorij (*domus ecclesiae*) u svijetu pronađen je u Dura Europosu u Siriji. Grad je uništen 256. god. u ratu između Rimljana i Perzijanaca. MARK HUMPHRIES, *Early Christianity*, Routledge Taylor & Francis Group, London – New York, 2006., str. 61.

20 Usp. I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 41.-44.; „Dračeva strana“, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., Sarajevo, 1988., str. 173.

21 Usp. IVO BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBIH, knj. LXVI., Sarajevo, 1988., str. 84.

22 Usp. Đ. BASLER, „Arheološki spomenici kršćanstva...“, str. 1.-2.

23 Usp. ĆIRO TRUHELKA, „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IV., Sarajevo, 1892., str. 356.-358.; I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 63., 77.-82.; IRMA ČREMOŠNIK, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1984., str. 77.-82., 123.-125.; Đ. Basler, *Kršćanska...*, str. 25., 111.; I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina...*, str. 84.

24 Usp. I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 82.; I. ČREMOŠNIK, *Mozaici...*, str. 154.-157.

je u kasnije vrijeme bila preuređena u starokršćansku memoriju (prva polovina 6. st.) na kojoj se razvila predromanička crkva (12. st.).²⁵

Na ovom lokalitetu pronađeni su i kršćanski grobovi. U grobnici označenoj kao grob IX pronađeni su stakleni prilozi kao što su loptasta bočica, čaša i krčag. Inače, ovi stakleni prilozi karakteristični su za kršćanske grobove 3. i 4. st.²⁶ Prema tome, svi ovi elementi jasno govore da su vlasnici ovog fundusa bili pristaše kršćanstva prije nego što je od države prihvaćeno.

„Kuća s mozaicima“, pronađena u Stocu (Diluntum), također pripada nekoj ranokršćanskoj zajednici iz istoga vremenskog razdoblja. Sličnost s mozaikom iz križne dvorane na Paniku nesumnjiva je, ali je slika u središnjem oktagonu stolačkoga mozaika do te mjere uništena da se samo prema općem izgledu mozaika i figurama u pratećim poljima može pretpostaviti ista misao: simbol kozmičkih elemenata zemlje i neba koji na Paniku prate prikaz Orfeja.²⁷

4. Lokaliteti s ranokršćanskim bazilikama

Istraženih, ili dijelom istraženih, ranokršćanskih lokaliteta na prostoru Hercegovine mali je broj. Od velikog su značenja ranokršćanske bazilike u dolini Neretve, među kojima se ističu bazilika u Cimu, dvojna bazilika u Žitomislčićima i dvije paralelne bazilike u Mogorjelu. Na ostalim lokalitetima, kao što su primjerice Nerezi, Doci ili Klobuk, bazilike su manjih dimenzija, a zajednička im je karakteristika da pripadaju bazilikama naronitanskoga tipa.

Veliki arhitektonski kompleks Mogorjelo ima više građevnih faza i njegova se gradnja smješta u razdoblje od 1. do 4. st. Izdvajaju se tri osnovne faze: ranocarska *villa suburbana* iz 1.-3. st., zatim kasnoantički kompleks utvrde i prostor za stanovanje te ranokršćanske bazilike i groblje koje se razvilo na okolnom prostoru.²⁸ Ovaj kompleks prvi je

25 Usp. I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina...*, str. 84.

26 Usp. I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 131.

27 Usp. Đ. BASLER, „Arheološki spomenici na...“, str. 32.; Đ. BASLER, „Arheološki spomenici kršćanstva...“, str. 1.; I. ČREMOŠNIK, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, str. 63.-77.

28 Usp. Đ. BASLER, „Konzervatorski zahvat na Mogorjelu“, u: *Naše starine*, I., Sarajevo, 1953.,

istraživao Karlo Patsch između 1899. i 1903. god. Prvi je predočio mišljenje da se u Mogorjelu nalazio rimski kaštel iz 1. st., tj. vojni logor,²⁹ posljednja utvrda dalmatinskog limesa (*Burnum – Andetrium – Tilurium – Bigeste – Mogorjelo*).³⁰ Međutim, istaknuto je suprotno mišljenje, tj. da je Mogorjelo utvrđenje iz 4. st. izgrađeno zbog zaštite Narone i da ne pripada lancu utvrđenja dalmatinskoga limesa. Danas prevladava mišljenje da to nije *castrum* iz ranoga carstva, nego velika *villa rustica* ili državno, odnosno carsko imanje (*palatium*) koje je moglo služiti za obranu naselja uz njega.³¹ Bojanovski dijelom prihvaća i Patschevo mišljenje da je Mogorjelo bilo logor te konstatira: „Svojim jakim bedemima i brojnim kulama, a napose svojim kastrumskim tlocrtom, Mogorjelo ne samo da pravi ‘utisak logora’ nego je u svojoj ranoj fazi stvarno i bio logor. Branio je prodor potencijalnih neprijatelja dolinom Neretve u Naronu, kao što je logor na Humcu štitio prodor rijekom Trebižat.“³²

Na jugoistočnom dijelu Mogorjela otkrivene su dvije paralelne ranokršćanske bazilike,³³ od kojih je jedna s presvođenim grobovima. U svojoj studiji posvećenoj ovim bazilikama, Basler ih datira u drugu polovinu 5. st.³⁴ Za razliku od Baslera, Paškvalin jednu baziliku drži starijom (sjevernu), a drugu mlađom. U ovom slučaju starija bi bila ona s presvođenim grobnicama, i to s kraja 4. st., a druga iz 5. st.³⁵ Sjeverna bazilika sastojala se od devet prostorija različitih veličina i namjena,³⁶ a južna

str. 146.; IVANA MARIJANOVIĆ, „Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., 45, Sarajevo, 1990., str. 110.

29 Usp. CARLO PATSCH, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, J. Studnička, Sarajevo, 1912., str. 14.-16.

30 Usp. KARLO PATSCH, „Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju“, u: *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, XVI., Sarajevo, 1914., str. 157.-158.

31 Usp. ESAD PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960., str. 64.; IVO BOJANOVSKI, „Mogorjelo – rimsko Turres“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIV., Sarajevo, 1969., str. 137.

32 I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina...*, str. 125.; V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 32.

33 Bazilike su otkrivene tek 1954. god. za vrijeme konzervatorskih radova na ovom lokalitetu. U prvoj kampanji istraživanja, 1893.-1903., bazilike su bile iskopane i uništene, a da nisu zabilježeni svi nalazi vezani za njih. Usp. Đ. BASLER, „Bazilike na Mogorjelu“, u: *Naše starine*, V., Sarajevo, 1958., str. 45.

34 Usp. *isto*, str. 57.

35 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 121.

36 Usp. Đ. BASLER, „Bazilike...“, str. 47.-52.

bazilika, površinom nešto manja, sastojala se samo od dvije prostorije.³⁷ Ime lokaliteta navodi na misao da je crkva bila posvećena sv. Hermagori (Mogoru) čiji je kult u ranom srednjem vijeku bio potican iz Akvileje.³⁸

Od četiri ranokršćanske svjetiljke tzv. „afričkog tipa“ samo je jedna sačuvana u cijelosti, a tri u fragmentima. Cjelovita svjetiljka jest s prikazom minore što bi upućivalo na prisutnost židovske zajednice u Mogorjelu. Međutim, uzimajući u obzir neobjelodanjene ulomke kršćanskih svjetiljki iz Mogorjela, čini se, svjetiljka bi s menorom bila isto toliko kršćanska koliko i židovska,³⁹ odnosno simbol menora se upotrebljava više kao starozavjetni, nego kao isključivo židovski.⁴⁰ Pronađeni ulomak jedne svjetiljke predstavlja tragove Kristova monograma, drugi fragment jest drška sa stiliziranom borovom grančicom i treći sačuvani fragment je gornji dio svjetiljke s rupicom za ulje.⁴¹ U vezi s nalazima svjetiljki u Mogorjelu trebalo bi u izvjesnom smislu povezati Naronu, pomorsku luku kojom je dolinom Neretve stizala mediteranska roba u unutrašnjost. Spomenute se svjetiljke datiraju na kraj 4. i početak 5. st.⁴²

Cijelo područje od Čapljine prema Naroni i Hutovu blatu pripada među najnaseljenije krajeve BiH u rimsko doba. Uz ostale kasnoantičke nalaze, tome je svjedok i bazilika u Nerezima kod Tasovčića, pronađena na lokalitetu Crkvina pod brdom Hotanj. Istraživanja je 1956. i 1957. god. vršio Dimitrije Sergejevski. Bazilika se sastoji od trodijelnog predvorja, naosa, oktogonalnog baptisterija s križnom piscinom, memorije i pomoćnog prostora uz južni bok zgrade. Orijevirana je, kao i ostale ranokršćanske bazilike na našim prostorima, u smjeru istok – zapad. Bila je sagrađena od pravokutnih, grubo klesanih komada kamena. Vrijeme njezine gradnje možemo uzeti u vrlo širokom rasponu vremena od provala Zapadnih Gota (401.) do 6. st., a najvjerojatnije je iz druge polovine 5. st.⁴³ Po svemu sudeći bazilika je uništena u vrijeme seobe naroda.

37 Usp. *isto*, str. 52.

38 Usp. isti, *Kršćanska...*, str. 92.

39 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 121.

40 Usp. I. MARIJANOVIĆ, *n. dj.*, str. 110.

41 Usp. *isto*, str. 113.

42 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 121.

43 Usp. DIMITRIJE SERGEJEVSKI, „Bazilika u Nerezima i Docu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A., XIV., Sarajevo, 1959., str. 163.-168.; Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*, str. 93.;

Mostarsko područje u antičko doba bilo je dobro naseljeno. Tragova rimskih aglomeracija pronađeno je najviše na Bišće polju i u Bijelom Polju te oko rijeke Bune. Primjerice Berberovići su poznati po nalazima rimskoga i grčkoga novca dok Kosor obiluje ostacima rimskoga građevinskog materijala. Oveće naselje nalazilo se u Baćevićima, a tragovi naseljenosti u rimsko doba postoje također na Gradini iznad potoka Jasnice i oko nje. Ove su naseobine međusobno i s okolnim područjima bile vezane putovima. Na Mostarskom blatu su ova rimska naselja: Biograci s Gradinom na kojoj su konstatirani ostatci prapovijesnoga i rimskog življenja i Knešpolje. U Bijelom Polju sjeverno od Mostara ustanovljeni su značajni ostatci rimskoga naselja. U Potocima je pronađen građevni materijal, arhitektonski dijelovi i opeka, ploča posvećena Mithrasu. Mitrin kult se održavao sve do kraja 4. st., što predstavlja vrlo pouzdan dokaz da je u to vrijeme postojalo i rimsko naselje u Potocima.⁴⁴ Peto stoljeće na ovom prostoru obilježeno je gradnjom bazilika među kojima se ističu bazilika u Cimu, i to njezina prva faza, Žitomislčićima i Sutini. Dolina Neretve bila je inače manje ugrožena od barbara pa se otuda u njoj duže zadržavaju oblici bliži izvornoj antici.⁴⁵

Na lokalitetu Crkvine u Žitomislčićima kod Mostara rađena su sustavna arheološka istraživanja početkom sedamdesetih godina 20. st. Radove su vodili Tomislav Anđelić, kustos Muzeja Hercegovine, i Pavao Anđelić, viši znanstveni suradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Tom prilikom pronađen je kompleks dvojne bazilike (*basilica geminata*) sa stambenim zgradama što upućuje na pomisao da se radi o samostanskoj zajednici.⁴⁶ Što se tiče tlocrta bazilike, on je jedinstven u BiH. On predstavlja tip tzv. dvojne bazilike i sastoji se od sjeverne i južne crkve. Sjeverna se crkva sastoji od naosa s prezbiterijem, baptisterija, narteksa, đakonikona i protezisa.⁴⁷ Južna crkva organski se veže za sjevernu, što

Đ. BASLER, „Kasnoantičko doba. Političke prilike i društveni odnosi“, u: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984., str. 338.

44 Usp. E. PAŠALIĆ, *n. dj.*, str. 66.-67.

45 Đ. BASLER, „Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća“, str. 2.

46 TOMISLAV ANĐELIĆ, „Kasnoantička dvojna bazilika (*basilica geminata*) u Žitomislčićima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXXII., Sarajevo, 1977., str. 310.

47 Usp. T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička dvojna bazilika...“, str. 294.-295.; T. ANĐELIĆ, „Neki objekti

znači da je sagrađena u isto vrijeme i sastoji se od naosa i narteksa.⁴⁸ U traganju za sijelom sarsenterskoga biskupa, Basler ovu baziliku naziva rezidencijom biskupa.⁴⁹

U ranokršćanskom graditeljstvu rijetka su pojava dvojne bazilike, koje su osim ove, građene u Bosni, iako se tlocrti dvojnih bazilika u Turbetu i Zenici znatno razlikuju od ovoga. Pitanje dvojnih bazilika nije do kraja izučeno i znanstvenici se nisu usuglasili kad je riječ o njihovim funkcijama. Sukladno rezultatima nekih ranijih istraživanja,⁵⁰ Anđelić je mišljenja da je sjeverna crkva u Žitomislicima, koja je kompliciranija i bogatije ukrašena, služila za redovnu liturgiju, dok je južna crkva, slabije ili nikako ukrašena, služila kultu mrtvih.⁵¹ Njegovo mišljenje ne prihvaća Paškvalin te zbog nepostojanja grobova oko crkve u Žitomislicima navodi da „...svakako nije mogla služiti kultu mrtvih...“⁵² U značajne nalaze s Crkvine u Žitomislicima pripada plutej, dijelovi oltarne pregrade, stupovi i impost urušen s obje strane.

Prilikom istraživanja lokaliteta nije pronađen niti jedan rimski novčić, nijedan natpis kao i nijedan grob na svod. Ti nedostaci otežavaju približnu dataciju bazilika. Anđelić je na osnovi tlorisa i ornamentike kamenih ukrasa okvirno smješta u vremensko razdoblje 5., odnosno 6. st.⁵³

Lokalitet Crkvine predstavlja arheološko nalazište na kojem se može pratiti kontinuitet života od antike do srednjega vijeka. Na ruševinama bazilike u srednjem vijeku, a možda i kasnije, vršeno je pokopavanje, o čemu nam svjedoče otkriveni grobovi, kao i stećci u obliku amorfnih ploča.

kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara“, u: *Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup – Metković, 4.-7. X.1977., Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980., str. 262.; Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 103.

48 Usp. T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička dvojna bazilika...“, str. 295.-297.

49 Usp. Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 103.; isti, „Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća“, str. 3.

50 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Staro-hršćanska...“, str. 202.-203.

51 Usp. T. ANĐELIĆ, „Neki...“, str. 264.

52 V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 269.

53 Usp. T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička dvojna bazilika...“, str. 313.; isti, „Neki...“, str. 264.; V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 269.

Arheološka iskopavanja na lokalitetu Crkvine u Cimu kod Mostara u razdoblju od 1966. do 1970. god. vršio je T. Anđelić. Tom je prilikom na prostoru starijega rimskog naselja otkrivena jednobrodna bazilika s apsidom u obliku trolista. Kao i većina bosanskohercegovačkih bazilika i ova ima orijentaciju istok – zapad, s tim da se apside nalazi na istočnoj strani.⁵⁴ Bazilika ima sve elemente jedne kompletne kasnoantičke sakralne građevine i na njoj je vidljiv građevni utjecaj Narone i Salone. Sastoji se od narteksa, naosa, prezbiterija, baptisterija, đakonikona, po-tezisa. Bazilici pripadaju i dodatne prostorije s vanjskih strana.⁵⁵

Cimska bazilika pokazuje dvije građevne faze što se očituje u crkvenom namještaju. Manji dio plastike pripada starijem vremenu, a grobni nalazi idu u mlađu fazu. Međutim, te faze nije moguće konstatirati analizom zidova. Vjerojatno je na temeljima prvotne bazilike, koja je porušena iz nepoznatih razloga, podignuta nova crkva s istim planom. Da se u Cimu radi o dvjema bazilikama, jednoj starijoj, a drugoj mlađoj, govore nam i nalazi dviju menza: mramorna (starija) i menza od muljike (mlađa). Rušenje jedne bazilike u Cimu i gradnja nove sasvim je moguća ako imamo na umu da se radi o burnim vremenima seobe naroda koja je imala odraza i na unutrašnjost rimske provincije Dalmacije.⁵⁶

Ova bazilika jest po jednom jedinstvena u Bosni i Hercegovini. Naime, ispod oltarne menze pronađen je relikvijar s četiri moćnika nepoznatog sveca ili svetaca kome je crkva bila posvećena. Moćnik valjkastog oblika od kosti s poklopcem djelomično je oštećen i vjerojatno se u njemu čuvao pepeo sveca komu je bazilika bila posvećena. Drugi koštani moćnik u obliku četvrtaste kutijice također je veoma oštećen. Moćnik od srebrnog lima u obliku kocke ukrašen je sa svih strana, a ornamenti predstavljaju križ, tordirane trake i palmine grančice. Četvrti moćnik, također srebrni, prilikom iznošenja raspao se na više komadića.⁵⁷ Ovi moćnici različitih materijala također su svjedoci da su u Cimu građene dvije bazilike. Koštani moćnici bi, prema Anđelićevu mišljenju,

54 Usp. isti, „Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIX., Sarajevo, 1974.-1976., str. 184.-185.

55 Usp. isti, „Kasnoantička bazilika...“, str. 185.; isti, „Neki...“, str. 257.

56 Usp. isti, „Neki...“, str. 258.

57 Usp. isti, „Kasnoantička bazilika...“, str. 201.-202., 212.; isti, „Neki...“, str. 258.

pripadali starijoj fazi, a srebrni mlađoj građevnoj fazi. Također Anđelić postavlja pitanje je li starija bazilika bila posvećena jednom svecu, a mlađa drugom. Prema elementima ukrašavanja srebrni bi moćnici bili iz 5. st. jer pokazuju sličnost sa zlatnim moćnicima iz Pule i iz talijanskoga Grada.⁵⁸

Već je ranije spomenuto da starokršćanske bazilike u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije okvirno datiramo u vrijeme od 4. do 6. st. Međutim, prema nalazima novčića,⁵⁹ oltarnog namještaja i moćnika različitih materijala baziliku u Cimu moguće je nešto određenije datirati. Nalazi novčića iz 4. st., kao i nalazi groba na svod, mramorna oltarna menza i koštani relikvijari govore da bi prvobitna bazilika mogla potjecati iz druge polovine 4. ili prve polovine 5. st. S obzirom na plan baziliku u Cimu možemo datirati u 6. st. jer su tako datirane i druge crkve sličnoga tipa.⁶⁰

Na teritoriju BiH otkriveno je nekoliko desetina starokršćanskih bazilika, ali nijedna od njih nema plan sličan onome u Cimu. Izuzetak čini bazilika u Založju kod Bihaća, čiji plan odgovara približno ovoj u Cimu. I jedna i druga bazilika imaju prezbiterialni dio u obliku trikonhosa. Na jadranskom području ima nekoliko bazilika kojima je oltarni dio u vidu trolista. To su crkve u Bilicama kod Šibenika, u Pridrazi kod Novigrada i u Sutivanu na Braču. Navedene crkve datiraju se u 6. st. pa će i bazilika u Cimu, s obzirom na njezin plan, ići u to vremensko razdoblje.⁶¹

Sljedeći značajni lokalitet s mostarskoga područja jesu Grčine u Potocima. Radi se o rimskom municipiju unutar kojega su pronađeni tragovi ranokršćanske bazilike. No, svakako treba kazati da ova bazilika nije sistematski istražena, a njezin plan nije poznat. Bazilika je nastala na mjestu jednoga Mitreja (ili u njegovoj neposrednoj blizini) na što upućuje jedan votivni zapis u čast Mitre: *Deo Soli invicto Meteri* (=Mithrae) što

58 Usp. isti, „Neki...“, str. 259.

59 Na lokalitetu je pronađeno 5 rimskih novčića i samo jedan ide u drugu polovinu 3. st. (Aurelianus, 270.-275.), dok drugi pripadaju 4. st. (Constantius, 293.-306., Valens, 364.-378., Licinius II., 308.-324.). Usp. „Crkvine, Cim, Mostar“, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 292.-293.

60 Usp. T. ANĐELIĆ, „Neki...“, str. 260.-261.; Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 87.; T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička bazilika...“, str. 211.-212.

61 Usp. T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička bazilika...“, str. 208.

su ga postavili *Aur(elius) Maximus, Flavi(us) Marcellinus* te *Romanus* i *Marcianus* (4. st.).⁶² Na osnovi pronađenih fragmenta arhitektonske plastike (kapitel, plutej, baza stupa itd.) smješta se u razdoblje 5. i 6. st. Zaštitna istraživanja na spomenutom lokalitetu 1959. god. vršila je, u ime Zemaljskog muzeja, Nada Miletić uz pomoć Đ. Baslera, tada konzervatora u Zavodu za zaštitu spomenika kulture.⁶³

Tragovi ranokršćanskih bazilika pronađeni su u Sutini i u Humilišanima. Radi se o crkvama manjih dimenzija orijentiranih istok – zapad. Smještaju se u razdoblje 4. i 5. st. U Sutini su djelomično istraženi dijelovi nartekse, naosa i apsidalni prostor dok su u Humilišanima pronađena dva kamena kapitela ukrašena reljefnim križevima s cik-cak ornamentom te kameni kanal za vodu sa završetkom u obliku lavlje glave.⁶⁴

Na Čerinu u općini Čitluk pronađeni su ostatci ruševina ranokršćanske bazilike čiji je materijal sekundarno uporabljen. U ruševinama bazilike pronađen je kameni sarkofag s reljefnim prikazom križa u nimbusu. Datira se u 5. ili 6. st.⁶⁵

Pod vodstvom Marka Vege i Dimitrija Sergejevskog pronađena je 1958. god. ranokršćanska bazilika u Mokrom, a Sergejevski pretpostavlja da je bila u uporabi nekoliko stoljeća. Prema nepotpunom tlorisu koji je odradio Đ. Basler sastojala se od pet prostorija: naos s apsidom, krstionica s apsidom, predsoblje krstionice, južna prostorija i narteks.⁶⁶ U centralnom dijelu apsida otkriveno je spremište za moći (*sepulchrum*) u

62 Usp. K. PATSCH, „Arheološko epigrafsko istraživanje o povijesti rimske pokrajine Dalmacije“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVI., Sarajevo, 1904., str. 35.; I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina...*, str. 97.;

63 Usp. N. MILETIĆ, „Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XVII., Sarajevo, 1962., str. 153.-157.; Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 93.

64 Usp. „Crkvina, Mostar – Sutina“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 292.; VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, „Nove ranokršćanske crkve na području Mostara“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 3(11), Mostar, 1997., str. 23.-30.

65 Usp. Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba i Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., str. 147.-148.; VELJKO PAŠKVALIN, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, knj. LXXXIII., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012., str. 455.

66 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Mokrom“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XV.-XVI., Sarajevo, 1960.-1961., str. 212.

vidu kvadratnoga prostora, ali u njemu nije pronađen relikvijar.⁶⁷ Revi-zijska iskopavanja 1998. god. izvršio je T. Anđelić i korigirao je već prethodno publicirani plan bazilike. Prema ovim posljednjim istraživanjima radi se o dvojnoj bazilici,⁶⁸ a Sergejevski ovu baziliku na osnovi tlorisa datira u 5. st.⁶⁹

Najvažniji tragovi ranoga kršćanstva s ljubuškoga područja nalaze se na lokalitetu Župnica u Klobuku te na lokalitetima Doci i Borasi u Vitini. Tragove rimske građevine na Župnici zapazio je Č. Truhelka još krajem 19. st.,⁷⁰ iako su arheološka istraživanja izvršena tek 1952. god. i otkrivena je bazilika s presvođenim grobovima. Bazilika je bila srednjih dimenzija, orijentirana istok – zapad. Vjerojatno se radi o jednobrodnoj bazilici i centralni se dio sastoji od prezbiterija, naosa i narteksa, a sa sjeverne i južne strane nalaze se po dvije (ili tri) prostorije.⁷¹ Sergejevski je vremenski smješta u drugu polovinu 5. st., a u kasnijem su razdoblju dograđene prostorije s južne strane. Bazilika je bila obnavljana, a to je posljedica požara koji se mogao dogoditi u vrijeme česte provale barbarskih plemena krajem 5. i u 6. st.⁷² S ovim vremenskim okvirom gradnje bazilike slaže se i Pašalić,⁷³ dok je Paškvalin mišljenja da je bazilika mogla postojati već krajem 4. st.⁷⁴

U selu Vitina, na lokalitetu Dolci, 1956. god. otkrivena je manja ranokršćanska crkvice koja se sastojala od naosa s apsidom i bočnih prostorija.⁷⁵ Na južnoj strani bazilike nađena je dobro očuvana grobnica na svod. Sergejevski misli da je grobnica bila naknadno građena.⁷⁶ Presvo-

67 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Mokrom“, str. 212.; T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička bazilika...“, str. 212.

68 Usp. T. ANĐELIĆ, „Izvještaj o revizijskom arheološkom iskopavanju starokršćanske bazilike u Mokrom kod Širokog Brijega“, u: *Hercegovina Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 4-5 (12-13), Mostar, 1999., str. 241.-243.

69 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Mokrom“, str. 225.-226.

70 Usp. Č. TRUHELKA, „Rimske iskopine u Vitini“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, V., Sarajevo, 1893., str. 677.

71 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Staro-hršćanska...“, str. 190., 209.

72 Usp. *isto*, str. 209.

73 Usp. E. PAŠALIĆ, *n. dj.*, str. 57.

74 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 121.

75 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Nerezima i Docu“, str. 168.-173.; „Doci 2, Vitina – Doci“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 322.

76 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Nerezima i Docu“, str. 171.

đeni grob ima dvije paralelne grobne prostorije. Zbog stanja u kakvom je nađena, pretpostavlja se da je u nju bilo provaljeno. Sergejevski baziliku datira u 5. st., a Paškvalin njezinu gradnju stavlja na kraj 4. st.⁷⁷ Drugi lokalitet u Vitini, Borasi, istraživao je Ć. Truhelka.⁷⁸ Radi se o manjem oratoriju s apsidom koja je iznutra polukružna, a izvana višekutna. Sačuvan je i dio arhitektonskoga ukrasa oltara.⁷⁹ Poligonalnost vanjskoga zida podsjeća na bizantsku gradnju 6. st.⁸⁰

Na posuškom području osobito su važne dvije bazilike. Ona iz Vinjana kojoj je sačuvan samo sjeverni dio prostorija s baptisterijem i piscinom kružnoga oblika. Bazilika pripada „bosanskom“ tipu kulturnih građevina i vremenski se datira u 5. ili 6. st.⁸¹ te dvojna bazilika s grobovima otkrivena u Gracu. Istraživanja je krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. st. vodio Petar Oreč.⁸² Radi se o većoj i manjoj bazilici koje su građene u različitim vremenskim fazama. Veća bazilika sastoji se od sljedećih elemenata: prezbiterija, naosa, narteksa, baptisterija, đakonikona i prostorije istočno od đakonikona.⁸³ Manja bazilika sastoji se od prezbiterija i naosa.⁸⁴ Lokalitet je bogat arheološkim nalazima kao što su kameni stupovi, crkvena plastika, izrađevine od metala (fibule, noževi) te ploče s glagoljskim i ćirilskim natpisima.⁸⁵ Gradnja veće crkve stavlja se na kraj 4. i početak 5. st., a manja je crkva podignuta krajem 5. ili početkom 6. st. Obje su spaljene istodobno, krajem 6. ili početkom 7. st.⁸⁶

U stolačkom kraju poznato je više lokaliteta koji se nazivaju Crkvine i nalaze se u Deranima, Ošanićima, Burmazima, Rotimlji, Trijebnju, Labišićima i Vidovu polju. Većinom su vezani za srednjovjekovne crkve i nekropole. Ranokršćanske bazilike pronađene su u Borojevićima i

77 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 122.

78 Usp. Ć. TRUHELKA, „Rimske iskopine u Vitini“, str. 676.

79 Usp. Ć. TRUHELKA, „Rimske iskopine u Vitini“, str. 676.; „Doci 1, Vitina – Doci, (Borasi)“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 322.

80 Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 85.

81 Usp. „Grebine, Vinjani“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 267.

82 Usp. P. OREČ, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., 37, Sarajevo, 1982., str. 5.-85.

83 Usp. *isto*, str. 59.-61.

84 Usp. *isto*, str. 61.-62.

85 Usp. „Brižak, Gradac“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 261.

86 Usp. P. OREČ, *n. dj.*, str. 81.

Crnićima i smještaju se u razdoblje od 4. do 6. st.⁸⁷ U posljednje vrijeme vrše se arheološka istraživanja na Rivinama i pronađena je bogato ukrašena ranokršćanska kamena plastika.⁸⁸

Arheološka istraživanja u Čičevu vršio je V. Ćorović 1911. i 1935. god., a kasnije je istraživao Marko Popović.⁸⁹ Bazilika u Čičevu (pored crkve sv. Petra u polju) predstavlja cjelovit ranokršćanski objekt s predvorjem, naosom, prezbiterijem i četiri pobočne prostorije. Od bazilike su samo očuvani okvirni zidovi i neki elementi prezbiterija dok su ostali dijelovi uništeni prilikom gradnje nove pravoslavne crkve 1906. god. Građevinu je moguće datirati u 5. ili 6. st. Ona se ne veže na bazilike tzv. bosanskog tipa, nego više na jadransku obalu. Doseljenjem Slavena početkom 7. st. zgrada je bila porušena i nije više obnavljana, barem kao kulturni prostor. Tek u 11. st. sjeverno od nje sagrađena je crkva u romaničkom stilu, a to je ona što se u pisanim dokumentima javlja pod imenom sv. Petra u polju.⁹⁰

Zaključak

O prisutnosti kršćanstva u rimskoj provinciji Dalmaciji u prvim dvama stoljećima nakon Krista izvori šute, a nisu pronađeni nikakvi materijalni dokazi koji bi posvjedočili o prisutnosti neke kršćanske zajednice. Prve arheološke ostatke iz vremena prije Milanskog edikta imamo iz sredine 3. st. i radi se o oratorijima pronađenim u Saloni i na Paniku. Legalizacijom kršćanstva dolazi do povećanja broja vjernika što zahtijeva izgradnju velikoga broja kulturnih građevina. Ishodišta širenja kršćanstva na prostoru južnoga Jadrana jesu Salona, Narona i Epidaur, lučka središta u koja su stizali trgovci, obrtnici i vojnici, nositelji nove

87 Usp. T. ANĐELIĆ, „Crkvine’ kao arheološki lokaliteti u stolačkom kraju“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb – Stolac, 1999., str. 117.-121.

88 Arheološka su iskopavanja još uvijek u tijeku i dosadašnja istraživanja su nepotpuna. Usp. ANTE VUJNOVIĆ, „Kasnoantički crkveni kompleks na Rivinama“, u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 6/2012., str. 21.

89 Opširnije o samostanu sv. Petra pogledati u: MARKO POPOVIĆ, „Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXVII./XXVIII., Sarajevo, 1972./1973., str. 313.-346.

90 Đ. BASLER, „Arheološki spomenici na...“, str. 32.

vjere. Spomenute luke i magistralni putovi te njihovi brojni odvojci bili su važni za proces kristijanizacije zaleđa. Tako je putni pravac *Aquileia – Salona – Naronna – Epidamnos – Constantinopolis* zaslužan za prodor kršćanstva u naronitansko zaleđe.

Po pitanju razvoja i širenja kršćanstva prostor današnje Hercegovine ne može se izučavati kao zasebna cjelina, nego se mora uklapati u širu sliku stanja provincije Dalmacije pa čak i Rimskoga Carstva. Može se reći da se kršćanstvo na prostoru Hercegovine učvrstilo u 5. st. i u to se stoljeće smješta gradnja većine ranokršćanskih bazilika na ovom terenu, iako ih pojedini autori smještaju u 4. st. Radi se o manjim građevinama, tzv. naronitanskog tipa, dok su od velikog značenja dvojna bazilika pro-nađena u Žitomislčićima i dvije paralelne bazilike na Mogorjelu. Koju su namjenu imale te dvojne bazilike još uvijek nije odgonetnuto, a historiografiji nisu suglasni u ponuđenim odgovorima. Možda je najbliže istini da je jedna od njih bila namijenjena redovnoj službi dok je ona jednostavnija, s manje dekoracija, služila kultu nekog lokalnog mučenika ili, jednostavno, kultu mrtvih.

Literatura

- ABRAMIĆ, MIHOVIL, „O povijesti kršćanstva u Saloni“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, 1991., str. 321.-327.
- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „'Crkvine' kao arheološki lokaliteti u stolačkom kraju“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb – Stolac, 1999., str. 117.-121.
- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „Izvještaj o revizijskom arheološkom iskopavanju starokršćanske bazilike u Mokrom kod Širokog Brijega“, u: *Hercegovina Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 4-5 (12-13), Mostar, 1999., str. 241.-243.
- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, Arheologija (dalje: n. s., A.), XXIX., Sarajevo, 1974.-1976., str. 208.-223.

- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXXII., Sarajevo, 1977., str. 293.-330.
- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara“, u: *Dolina Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup – Metković, 4.-7. X. 1977., Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980., str. 257.-260.
- *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, VUKOSAVA, „Nove ranokršćanske crkve na području Mostara“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 3 (11), Mostar, 1997., str. 23.-30.
- BASLER, ĐURO, „Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća“, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 1991., str. 1.-5.
- BASLER, ĐURO, „Arheološki spomenici na području Trebinjske biskupije“, u: *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., str. 31.-35.
- BASLER, ĐURO, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
- BASLER, ĐURO, „Bazilike na Mogorjelu“, u: *Naše starine*, V., Sarajevo, 1958., str. 45.-62.
- BASLER, ĐURO, „Kasnoantičko doba. Političke prilike i društveni odnosi“, u: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.
- BASLER, ĐURO, „Konzervatorski zahvat na Mogorjelu“, u: *Naše starine*, I., Sarajevo, 1953., str. 145.-160.
- BASLER, ĐURO, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, ²1990.
- BOJANOVSKI, IVO, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBIH, knj. LXVI., Sarajevo, 1988.

- BOJANOVSKI, IVO, „Mogorjelo – rimsko Turres“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIV., Sarajevo, 1969., str. 137.-163.
- BULIĆ, FRANE – BERVALDI, JOSIP, *Kronotaksa salonitanskih biskupa*, Tiskara Hrvatskog katoličkog tiskovnog društva, Zagreb, 1912./1913.
- CAMBI, NENAD, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.
- ČREMOŠNIK, IRMA, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.
- ČREMOŠNIK, IRMA, „Rimsko naselje na Paniku kod Bileće“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIX., Sarajevo, 1974., str. 41.-164.
- DYGGVE, EJNAR, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1989.
- FRANZEN, AUGUST, *Pregled povijesti Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, ²1996.
- GABRIČEVIĆ, BRANIMIR, „Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 327.-353.
- GABRIČEVIĆ, BRANIMIR, „Najstariji kršćanski oratorij u Saloni“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 353.-367.
- GOLUŽA, BOŽO, *Povijest Crkve*, Teološki institut Mostar, Mostar, 1998.
- HUMPHRIES, MARK, *Early Christianity*, Routledge Taylor & Francis Group, London – New York, 2006.
- NOVAK, GRGA, *Prošlost Dalmacije*, I., Marjan Tisak, Split, 2004.
- MARIJANOVIĆ, IVANA, „Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., 45, Sarajevo, 1990., str. 109.-136.
- MILETIĆ, NADA, „Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XVII., Sarajevo, 1962., str. 153.-157.

- OREČ, PETAR, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., 37, Sarajevo, 1982., str. 55.-85.
- PAŠALIĆ, ESAD, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.
- PAŠKVALIN, VELJKO, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, knj. LXXXIII., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012.
- PAŠKVALIN, VELJKO, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003.
- PATSCH, KARLO, „Arheološko epigrafsko istraživanje o povijesti rimske pokrajine Dalmacije“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVI., Sarajevo, 1904., str. 33.-60.
- PATSCH, CARLO, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, J. Studnička, Sarajevo, 1912.
- PATSCH, KARLO, „Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVI., Sarajevo, 1914., str. 141.-220.
- POPOVIĆ, MARKO, „Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXVII./XXVIII., Sarajevo, 1972./1973., str. 313.-346.
- PULJIĆ, IVICA, „Stolac – sjedište kasnoantičke biskupije sarsentensis“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb – Stolac, 1999., str. 93.-116.
- SERGEJEVSKI, DIMITRIJE, „Bazilika u Mokrom“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XV.-XVI., Sarajevo, 1960.-1961., str. 211.-228.
- SERGEJEVSKI, DIMITRIJE, „Bazilika u Nerezima i Docu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A., XIV., Sarajevo, 1959., Sarajevo, str. 163.-173.
- SERGEJEVSKI, DIMITRIJE, „Rimska cesta Narona – Leusinium (Prethodno istraživanje)“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XVII., Sarajevo, 1962., str. 111.-113.

- SERGEJAVSKI, DIMITRIJE, „Staro-hršćanska bazilika u Klobuku“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., IX., Sarajevo, 1954., str. 189.-210.
- ŠIŠIĆ, FERDO, *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. do godine 1107.*, Naknada Kraljevine Hrvatske, Slavonske i Dalmatinske zemaljske vlade, Zagreb, 1914.
- ŠKEGRO, ANTE, „Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Ivica Lučić (ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 99.-115.
- TRUHELKA, ĆIRO, „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IV., Sarajevo, 1892., str. 340.-366.
- TRUHELKA, ĆIRO, „Rimske iskopine u Vitini“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, V., Sarajevo, 1893., str. 673.-678. (ćir.).
- VANINO, MIROSLAV, „Prve pojave kršćanstva u Bosni“, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, I., Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Sarajevo, ³1998., str. 138.-158.
- VASILJ, SNJEŽANA „Od rimskog osvajanja do bana Kulina“, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Sarajevo, 1993., str. 5.-36.
- VUJNOVIĆ, ANTE, „Kasnoantički crkveni kompleks na Rivinama“, u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 6/2012., str. 21.

EARLY CHRISTIAN SACRAL OBJECTS ON HERZEGOVINIAN SPACE

Abstract

The article is a review of archaeological localities on Herzegovinian space containing early Christian sacral objects. At the same time this serves as the only witness of Christian presence in this area before the seventh century. The author first, without deep involvement, talks about the directions of spreading of Christianity in the Roman province of Dalmatia, namely about the ways and time in which Christianization happened in the hinterland of some important colonies on the east Adriatic shore. Such include Salona, Naronia and Epidaurus. The material proof being the only sources of proof for Christian existence in this area, the focal point of the work are the archaeological investigations of early Christian localities which were conducted in the second half of the 20th century and the interpretations of the fore mentioned in relevant scientific literature.

Key words: early Christianity, Herzegovina, oratory, basilicas, archaeological investigations, localities